

QO'SHMA GAPNING TA'RIFI VA TASNIFI

Andijon Davlat Pedagogika Instituti

PhD dotsent

Usmonova Xurshida Aybekovna

E-mail: usmonovaxurshida34@gmail.com

+998-90-525-40-54

Pedagogika fakulteti Boshlang'ich ta'lim

yo'nalishi 203-guruh talabasi

Sotiboldiyeva Gulsanam Sadridin qizi

Annotatsiya

Mazkur maqolada qo'shma gapning ta'rifi, grammatik xususiyatlari va tasnifi yoritiladi. Qo'shma gapning sodda gaplardan farqli jihatlari, uning tarkibiy qismlari hamda predikativ birliklar o'rtasidagi mazmuniy va grammatik munosabatlar tahlil qilinadi. Shuningdek, qo'shma gaplarning bog'langan qo'shma gap, ergash gapli qo'shma gap va bog'lovchisiz qo'shma gap kabi asosiy turlari haqida ma'lumot beriladi. Har bir turning tuzilishi, bog'lanish vositalari va nutqdagi vazifalari misollar asosida tavsiflanadi. Qo'shma gaplarni o'rganish o'quvchilarning sintaktik bilimlarini mustahkamlash, fikrni aniq, ravon va mantiqiy ifodalash ko'nikmalarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so'zlar: qo'shma gap, sintaksis, sodda gap, predikativ birlik, bog'langan qo'shma gap, ergash gapli qo'shma gap, bog'lovchisiz qo'shma gap, bosh gap, ergash gap, teng bog'lanish, tobe bog'lanish, bog'lovchilar, grammatik munosabat, sintaktik aloqa, gap tuzilishi, tilshunoslik, murakkab fikr, nutq madaniyati.

Qo'shma gap sintaksisning muhim birliklaridan biri bo'lib, ikki yoki undan ortiq sodda gaplarning mazmun va grammatik jihatdan birikishidan hosil bo'ladi. Qo'shma gap tarkibidagi har bir sodda gap o'zining grammatik asosiga, ya'ni ega va kesimiga ega bo'ladi. Bunday gaplar o'zaro mazmunan bog'lanib, yaxlit va murakkab fikrni ifodalaydi. Shuning uchun qo'shma gap nutqda voqea-hodisalar, sabab-oqibat munosabatlari, payt, shart va boshqa mazmuniy aloqalarni ifodalashda keng qo'llanadi.

Masalan, Quyosh botdi va havo salqinlashdi gapida ikki sodda gap mavjud: «Quyosh botdi» va «havo salqinlashdi». Ular «va» bog'lovchisi yordamida bog'lanib, qo'shma gapni hosil qilgan.

Sodda gap birgina hukmni ifodalasa, qo'shma gap ikki yoki undan ortiq hukmni ifodalaydi. Shu jihatdan qo'shma gap fikrni kengroq va mukammalroq bayon qilish imkoniyatini beradi. Masalan, «Daraxtlar gulladi. Qushlar sayray boshladi» ikki alohida sodda gap bo'lsa, «Daraxtlar gulladi va qushlar sayray boshladi» qo'shma gap hisoblanadi.

Qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplarning o'zaro bog'lanish usuliga ko'ra uch turga bo'linadi: bog'langan qo'shma gap, ergash gapli qo'shma gap va bog'lovchisiz qo'shma gap.

Bog'langan qo'shma gaplar tarkibidagi sodda gaplar teng huquqli bo'lib, teng bog'lovchilar yordamida bog'lanadi. Bunda bir gap ikkinchisiga tobe bo'lmaydi. Masalan, «Bahor keldi va dalalar yashnadi», «Men kitob o'qidim, ammo ukam televizor ko'rdi», «U keldi, lekin uzoq qolmadi», «Yomg'ir yog'adi yoki havo ochiladi». Bu misollarda sodda gaplar «va», «ammo», «lekin», «yoki» bog'lovchilari yordamida bog'langan.

Bog'langan qo'shma gaplarda biriktiruv, zidlov, ayiruv va inkor munosabatlari ifodalanadi. Masalan, «O'quvchilar darsga tayyorlandilar va nazorat ishini muvaffaqiyatli topshirdilar» gapida biriktiruv munosabati, «Havo sovuq edi, lekin bolalar sayrga chiqdilar» gapida zidlov munosabati, «Yo men boraman, yo ukam boradi» gapida ayiruv munosabati ifodalangan.

Ergash gapli qo'shma gaplar tarkibida bir bosh gap va bir yoki bir necha ergash gap qatnashadi. Ergash gap bosh gapga tobe bo'lib, uning biror bo'lagini izohlaydi yoki mazmunini to'ldiradi. Masalan, «Agar yaxshi o'qisang, kelajakda yaxshi mutaxassis bo'lasan» gapida «Agar yaxshi o'qisang» ergash gap, «kelajakda yaxshi mutaxassis bo'lasan» bosh gap hisoblanadi.

Yana misollar: «Kim mehnat qilsa, u muvaffaqiyatga erishadi», «Yomg'ir yog'gani uchun yer nam bo'ldi», «Quyosh chiqqach, havo isidi», «Men bilamanki, u bugun keladi». Ergash gapli qo'shma gaplarda sabab, payt, shart, maqsad, natija, ega, kesim, aniqlovchi va to'ldiruvchi kabi mazmuniy munosabatlar ifodalanadi.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda esa sodda gaplar maxsus bog'lovchilarsiz, faqat mazmun va ohang yordamida bog'lanadi. Masalan, «Tong otdi, qushlar sayray boshladi», «Shamol kuchaydi, daraxtlar tebrandi», «Bahor keldi, tabiat uyg'ondi». Bu gaplarda sodda gaplar orasida bog'lovchi bo'lmasa ham, ular mazmun jihatdan o'zaro bog'langan.

Bog'lovchisiz qo'shma gaplarda vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta va tire kabi tinish belgilaridan foydalaniladi. Masalan, «Bir narsani unutma: vaqt eng qimmat boylikdir», «Hamma yig'ildi — majlis boshlandi».

Qo'shma gaplar nutqning ta'sirchanligini oshiradi va fikrni izchil bayon qilish imkonini beradi. Ayniqsa, ilmiy uslubda sabab va natijani ifodalashda, badiiy asarlarda voqealar tasvirini kengaytirishda hamda publitsistik uslubda murakkab fikrlarni ifodalashda qo'shma gaplardan keng foydalaniladi.

Masalan, «Agar inson ilmga intilsa, uning dunyoqarashi kengayadi», «Qachonki tabiat asralsa, insoniyatning kelajagi ham ta'minlanadi», «Bahor keldi va dalalarda qizg'in mehnat boshlandi».

Xulosa qilib aytganda, qo'shma gap ikki yoki undan ortiq sodda gaplarning mazmun va grammatik jihatdan birikishidan hosil bo'ladigan sintaktik birlikdir. Ular bog'langan qo'shma gap, ergash gapli qo'shma gap va bog'lovchisiz qo'shma gaplarga bo'linadi.

Qo‘shma gaplar nutqning ravonligi, mantiqiyliigi va mazmundorligini ta‘minlaydi hamda o‘zbek tili sintaksisining muhim bo‘limlaridan biri hisoblanadi.

Foydalangan adabiyotlar:

1. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987.
2. Abdurahmonov G‘., Mahmudov N. O‘zbek tili grammatikasi (Sintaksis). – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
3. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo‘jayeva S. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992.
4. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G. va boshqalar. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009.
5. Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Ona tili. Oliy ta‘lim muassasalari uchun darslik. – Toshkent: Ilm Ziyoy, 2013.
6. Mirtojiyev M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2004.
7. Ne‘matov H., Bozorov O. Til va nutq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1993.